

ÇAĞLAR BOYUNCA TÜRK DİLİ

Prof. Dr. Mesut ŞEN

(mesut.sen@marmara.edu.tr)

1

MS. 8. YÜZYILDA Kök Türkler tarafından taşlar üzerine yazılmış kitabeler Türk dilinin ilk yazılı ürünleridir. Türkçenin en eski örneklerini oluşturduklarından dolayı bu ürünlerin diline Eski Türkçe adı verilmektedir. Türk dilinin mazisi elbette Eski Türkçe devresiyle sınırlandırılmaz. Türkçe şüphesiz daha önceki çağlarda da konuşulan, hatta belki de yazılan bir dildi. Ancak elimizde bir malzeme bulunmadığı için Eski Türkçeden önceki devreye farazi olarak Ön Türkçe adını veriyoruz. Zaten herhangi bir dilin çağlar boyunca hangi konumda olduğunu belirlerken onun tarih öncesi farazi aşamalarını, tarihî süreçte geçirdiği devreleri ve bugünkü durumunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu bakımdan Türk dilinin çağlar

boyunca geçirdiği devreleri de Ön Türkçe, Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Yeni Türkçe başlıkları altında ele alacağız.

1. Ön Türkçe

Türk dilinin Ön Türkçe devresiyle ilgili olarak 20. yüzyılın başlarında bilim dünyasında hayli taraftar bulmuş bir teori geliştirilmiştir. Altay dil birliği veya Altay dilleri adı verilen bu teoriye göre Moğolca, Mançuca, Tunguzca ve Korece köken bakımından Türkçe ile akraba dillerdir. Diğer bir deyişle söz konusu diller önceleri ana dil olduğu varsayılan Altaycanın lehçeleri iken daha sonraki süreçte bağımsız birer dil hâline gelmişlerdir; nasıl ki İspanyolca, Portekizce, Fransızca, İtalyanca gibi diller de köken olarak Latinceye dayanmaktadır. Finlandiyalı Mongolist G. J. Ramstedt'in kurucusu olduğu bu teori, onun öğrencisi N. Poppe tarafından aşağıdaki şemada görüldüğü üzere daha da sistemli bir hâle getirilmiştir:

Altay Dil Birliği				
Türk-Moğol-Mançu-Tunguz Dil Birliği			Ana Korece	
Ön Türkçe		Moğol-Mançu-Tunguz Dil Birliği		Korece
z- Lehçesi (Ana Türkçe)	r-Lehçesi (Ön Çuvaşça)	Ana Moğolca	Ana Mançu-Tunguzca	
Türk Dilleri	Çuvaşça	Moğol Dilleri	Mançu Dilleri	

Altay dil birliği teorisini savunan son dönem araştırmacıları Japonca'yı da bu birliğe dâhil etmişlerdir. Bu araştırmacılardan R. A. Miller'e göre Türk, Moğol, Mançu, Tunguz, Kore ve Japon dillerinin kökeni Ön Altayca adını verdiği bir ana dile dayanmaktadır. Miller'in şeması da şöyledir:

Ön Altayca						
Ön Batı Altayca		Ön Doğu Altayca				
Ön Türkçe Eski Türkçe	Ön Bulgarca Eski Bulgarca	Ön Moğolca	Ön Kuzey ve Yarımada Altaycası			
		Moğolca	Ön Tunguzca	Ön Yarımada ve Adalar dili		
		Mançuca	Orta Korece	Eski Japonca	Ryükyü	

Altay dil birliği teorisinin esasını bahse konu dillerde görülen ses denklikleri oluşturmaktadır. Buna göre mesela Türkçedeki *z* ve *ş* sesleri Çuvaşça, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japoncada *r* ve *l* seslerine tekabül etmektedir: Türkçe *yaz* 'ilkbahar, yaz' kelimesi, Çuvaşçada *sur* 'ilkbahar', Moğolcada *niray* 'taze', Mançucada *narhun* 'yeni, taze, yeşil', Korecede *nyerim* 'yaz'; Türkçe *yüz* 'yüz, surat' kelimesi, Moğolcada *düri* 'yüz, şekil, görünüş', Mançucada *durun* 'yüz, şekil, görünüş', Japoncada *yuro* 'çehre' şekillerindedir. Yine Türkçe *taş* 'taş' kelimesi, Çuvaşçada *çul* 'taş', Moğolcada *çilagan* 'taş', Korecede *tol* 'taş'; Türkçe *tış* 'diş' kelimesi, Çuvaşçada *şıl* 'diş', Moğolcada *şidün* < **sil-dü(n)* 'diş' şekillerine dönüşmüştür.

Altay dil birliği teorisine K. Grønbech, L. Ligeti, J. Benzing, S. G. Clauson ve G. Doerfer başta olmak üzere, bazı bilim adamları karşı çıkmışlardır. Bu bilim adamlarına göre Altay dilleri arasında yapı bakımından benzerlik bulunsa da köken bakımından akrabalık söz konusu değildir. Bu diller arasındaki benzerlikler erken zamanlarda alınan ödünç kelimelerden ibarettir. Doerfer'in tespitine göre Altay dillerinde 350 civarında ortak kelime bulunmaktadır. Bunlardan 180 adedi Türkçe ve Moğolca arasında görülmektedir. Moğolca ve Tunguzca arasında da 150 kadar ortak kelime bulunmaktadır. Ancak Türkçe, Moğolca ve Tunguzca arasında görülen ortak kelime adedi sadece 18'dir. Yine Türkçe ve Tunguzca arasında 4 adet ortak kelime vardır.

Altay dil birliği teorisi ortaya çıkmadan önce, bazı bilim adamları Fince, Macarca, Estonyaca, Samoyedce gibi dillerin yer aldığı Ural dillerini de Altay dilleri içinde kabul ediyorlardı. Bu görüşü benimseyen bilim adamlarından Estonyalı F. Wiedemann'a göre Ural-Altay dillerinin en belirgin özellikleri şunlardır:

1. Büyük nl uyumu ortak özellikleridir.
2. Kelimeler arasında cinsiyet ve harf-i tarif (artikel) yoktur.
3. Türetme ve çekim eklerle yapılmaktadır.
4. İsimlerin çekiminde iyelik ekleri kullanılmaktadır.
5. Hint-Avrupa dillerinde görülen n edat (*preposition*) yerine, bu dillerde son edat (*postposition*) bulunmaktadır.
6. Sıfatlar isimlerden önce gelmektedir.
7. Sayı sözlerinden sonra okluk eki kullanılmamaktadır.

Bugün bilim dünyasında teori olarak pek kabul görmemekte ise de P. B. Golden'e göre Ural-Altay dilleri arasında eski bağların varlığına işaret eden pek çok unsur bulunmaktadır. Golden, Ural-Altay dilleri arasındaki bu bağların Türk etnik oluşununun erken devrelerini açıklığa kavuşturmak bakımından hâlâ ciddi bir öneme sahip olduğunu düşünmektedir.

Altay dil birliği ve Ural-Altay teorileri dışında, son yıllarda, Avrasya dillerinin aynı dil ailesine mensup olduğunu iddia eden teoriler de ortaya atılmıştır. Ural, Altay, Hint-Avrupa ve Hm-Sm gibi Avrasya dillerini tek bir kökene dayandıran bu teorilerden biri V. İli-Svit'ın kurduğu Nosratik teori, diğeride J. Greenberg'in kurduğu Avrasyatik teoridir.

Altay dil birliği teorisini kabul edenlerin çoğunluğu n Türkçenin, muhtemelen M 1. bin yılın ilk yarısında, Eski Türkçe ve Bulgarca (Eski Çuvaşça) olarak iki lehçeye ayrıldığını tahmin etmektedir. Ancak bu teoriyi benimseyenler arasında Bulgarca'yı, n Türkçenin bir lehçesi olarak değil de, Türkçe ile Moğolca arasında köprü durumunda ayrı bir dil olarak görenler de vardır.

Bulgarca Batı Hun devletinin içindeki Türk kavimlerinden olan Bulgar Türklerinin diline verilen isimdir. Attila (lm tarihi MS 453) devrinde Batı Hun imparatorluğuına bağlı olarak yaşayan Bulgarlar, 6. yüzyılın ortalarına kadar

Azak yarımadasının doğusunda Utigurlar (Otuz Ogur), batısında da Kutrigurlar (Dokuz Oğuz) adı altında iki grup hâlinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kök Türk devletinin gerilemeğe başladığı 630 yılından sonra bağımsız bir devlet kuran Bulgarlar, hükümdarları Kuvrat'ın 642 yılında vefat etmesinden sonra Hazar Türklerinin baskısına dayanamayarak parçalanmışlardır. Devletin çoğunluğunu teşkil eden Utigurlar kuzeye doğru çekilerek İtil (Volga) Irmağı civarına, Kutrigurlar da batıya doğru ilerleyerek Tuna boylarına yerleşmişlerdir. Tuna Bulgarları 9. yüzyılda Kral Boris (852-889) zamanında Hristiyanlığı kabul etmiş ve bu tarihten kısa bir süre sonra da Slavlaşmağa başlamışlardır. Dolayısıyla bugünkü Bulgaristan'da yaşayan Bulgarların ataları Tuna Bulgarlarına dayanmaktadır. Tuna Bulgarlarına ait dil malzemesine 5.-10. yüzyıllarda yazıya geçirilmiş birkaç kitabe ve yazmada tesadüf edilmektedir. Orta İtil bölgesine yerleşen İtil Bulgarları ise 9. yüzyılın sonlarında İslamiyeti kabul etmişlerdir. 1236 yılında Moğol istilasına maruz kalan İtil Bulgarlarının yurdu, 13.-14. yüzyıllarda Altın Orda devletinin, 15. yüzyılda da Kazan hanlığının bir parçası olmuş, 16. yüzyılda ise Rusya'ya bağlanmıştır. Çuvaş ismi de ilk kez bu yüzyılda Rus belgelerinde geçmeğe başlamıştır. İtil Bulgarlarının 13.-14. yüzyıllarda Arap harfleriyle yazdıkları 90 civarında mezar kitabesi, Bulgarca yazılmış en önemli dil yadigârıdır. Bulgarca günümüzde yerini Çuvaşçaya bırakmıştır.

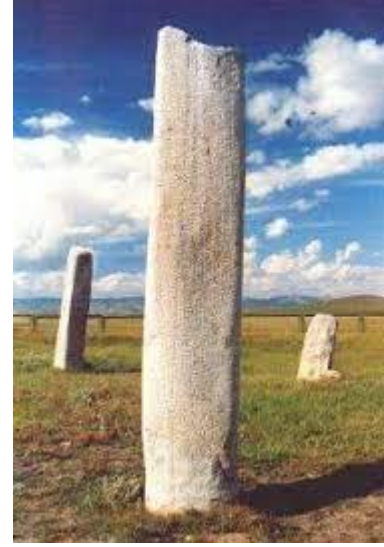
5

2. Eski Türkçe

Eski Türkçe devresi, Türk dilinin 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar devam eden ortak yazı dilinin başlangıcıdır. Bu devreye ait yazı dili 11. yüzyıldan sonra da Genel Türkçeden ayrı olarak çoğunlukla Müslüman olmayan Uygur Türkleri arasında, dar bir alanda, 14. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir. Eski Türkçe ürünler Türkçenin iki büyük tarihî lehçesi ile yazılmıştır. Bu lehçelerden biri Kök Türk Türkçesi, diğeri de Uygur Türkçesidir.

2.1. Kök Türk Türkçesi (Köktürkçe)

552'de, Orta Asya'da, Bumın Kağan (ö. 552) tarafından kurulan Kök Türk devleti, batıda kardeşi İstemi Yabgu (552-576) ve doğuda oğlu Mu-kan (553-572) idaresinde Orta-Asya'daki bütün kavimler üzerinde hâkimiyet sağlayarak 30 yıl içinde Hazar Denizinden Japon Denize kadar uzanan büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür. Ancak devletin yıkılışı da yükselişi kadar kısa sürmüştür. Çin'in siyasi manevralarıyla 582 yılında doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılan Kök Türk devletinin 630

yılında doğusu, 658 yılında da batısı Çin topraklarına katılmıştır. 50 yıl kadar süren fetret devrinin ardından 681 yılında, İltiriş (Kutlug) Kağan (681-692) önderliğinde İkinci Kök Türk devleti tarih sahnesine çıkmıştır. Bu devlet de kardeşi Kapgan Kağan (692-716), oğulları Bilge Kağan (716-734) ile Kül Tigin ve veziri Tonyukuk idaresinde büyük bir imparatorluk hâline gelmiştir. İkinci Kök Türk devletinin varlığına 745 yılında Uygurlar tarafından son verilmiştir.

Kök Türk devletinin en önemli özelliği Orta Asya'daki Oğuz, Karluk, Kırgız, Töles, Tarduş, Türgiş gibi boyları "Türk" adı altında birleştirmeğe çalışmasıdır. Çinlilerin *Tu-ki-yu (t'ou-kiue)* adını verdikleri bu devlet, kitabelerinde kendisini birçok kez Türk olarak nitelendirerek "Türk" adının tarihte ilk defa geçmesini sağlamakla kalmamış, bu ismin, ileride daha da yaygınlaşarak bütün kabile ve boyların üzerinde bir milletin adı olarak öne çıkmasına da vesile olmuştur. Çünkü Kök Türklerden sonra Oğuz, Karluk, Türgiş gibi boylarla karşılaşan yabancıların -özellikle Arapların- kendi vesikalarında bu boyların her birine "Türk" adını verdikleri görülmektedir.

Kök Türklerin mensup oldukları bozkır kültürü ve hayat tarzlarına bağlı olarak Kök Türk Türkçesi basit ve yeknesak cümle yapısına sahiptir. Söz varlığı da daha çok somut kelimelerden oluşmaktadır.

Kök Türklerden kalma dil yadigârları, bir yazma dışında, taşlar üzerine kazınmış kitabelerden oluşmaktadır. Bu metinler Kök Türk adını verdiğimiz bir alfabeyle yazılmıştır. Kök Türk alfabesinde 38 harf bulunmaktadır. Bu harflerden 4'ü ünlüleri, geriye kalan 34 harf de ünsüzleri karşılamaktadır.

Kök Türk harfleriyle yazılmış kitabelerin belli başlıları şunlardır:

1. *Çoyr* kitabesi: Moğolistan'da Çoyr bölgesindeki Sansar Dağı mevkiinden Ulaan-Baatar Tarih Müzesine getirilen kitabe, O. F. Sertkaya'ya göre 687-692 yıllarında yazılmıştır.

2. *Hoytu-Tamir* kitabeleri: Moğolistan'da Tamir Irmağının kuzeyinde bulunan kitabelerin 710'lu yıllarda yazıldığı tahmin edilmektedir.

3. *Küli Çor* kitabesi: Moğolistan'da İhe-Hüşötü adlı yerde bulunan kitabenin 720-725 yıllarında yazıldığı tahmin edilmektedir.

4. *Ongin (Işbara Tarkan)* kitabesi: Moğolistan'da Ongin Irmağı civarında bulunan kitabenin 720'li yıllarda yazıldığı tahmin edilmektedir.

5. *İhe-Aşete* kitabesi: Moğolistan'da Koço Çaydam Gölü civarında bulunan kitabenin 720'li yıllarda yazıldığı tahmin edilmektedir.

6. *Orhun* abideleri.

7. *Talas* kitabeleri: Eski Talas şehrinde bulunan kitabelerin 8. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir.

8. *Yenisey* kitabeleri: Yenisey Irmağının yukarı tarafında Hakas Muhtar Bölgesi'nde bulunan kitabelerin 8. yüzyılın ortalarında yazıldığı tahmin edilmektedir. Aynı kitabelerin Tuva Muhtar Cumhuriyeti'nde bulunan kısmı ise 9.-10. yüzyıllarda Eski Kırgızlar tarafından yazılmıştır. Yine Moğolistan'da bulunan *Süci* kitabesinin de Eski Kırgızlara ait olduğu sanılmaktadır.

Çin'in kuzeyindeki Gansu eyaletinde, Tuen-huang civarındaki bir mabette bulunan ve 9. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen *Irk Bitig* isimli fal kitabı da muhtemelen Kök Türklere aittir.

Kök Türk kitabelerinin en önemlileri hiç şüphesiz *Orhun* abideleridir. Çünkü bu abideler kitabe olmalarından öte, Türk dilinin hitabet türündeki en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Orhun abideleri *Kül Tigin*, *Bilge Kağan* ve *Tonyukuk* olmak üzere üç ayrı kitabeden oluşmaktadır:

1. *Kül Tigin* kitabesi: 731 yılında bir savaşta ölen Kül Tigin anısına, ağabeyi Bilge Kağan tarafından 732 yılında diktirilmiştir. Yüksekliği 3.75 m olan dört cepheli büyük bir taştır. Batı cephesi Çince, diğer cepheleri ise Türkçe yazılarla kaplıdır. Kitabe Bilge Kağan'ın ağzından yazılmıştır. Moğolistan'da Orhun Irmağının eski mecrasında Koço Çaydam adlı göl civarında bulunmaktadır.

2. *Bilge Kağan* kitabesi: Bilge Kağan'ın 734 yılında ölümü üzerine küçük oğlu Tengri Kağan tarafından 735 yılında diktirilmiştir. Şekil olarak *Kül Tigin* kitabesine benzemektedir. Bu kitabe de Bilge Kağan'ın ağzından yazılmıştır. *Bilge Kağan* kitabesi, *Kül Tigin* kitabesi ile aynı bölgede bulunmaktadır. Aralarında 1 km kadar mesafe vardır.

3. *Tonyukuk* kitabesi: İkinci Kök Türk devletinin kurucusu İltiriş Kağan'dan itibaren devletin en önemli veziri olan Bilge Tonyukuk tarafından muhtemelen ölümüne yakın bir zamanda (720-725 yıllarında) diktirilmiştir. Kitabe Tonyukuk'un ağzından yazılmış olup dört cephesi de yazılarla kaplı aynı boyda iki taştan ibarettir. *Tonyukuk* kitabesi Moğolistan'da Ulan-Baatar'ın 50 km güneydoğusunda Tola ırmağına yakın bir yerde bulunmaktadır.

Kök Türk kitabelerini keşfeden ve batıya tanıtan ilk kişi P. J. Strahlenberg'dir. İsveçli bir subay olan Strahlenberg, 1709 yılında, Poltava Savaşında Ruslara esir düştükten sonra Sibiryaya sürgüne gönderilmiştir. 13 yıl süren sürgün hayatının son iki yılını bu bölgede tanıştığı Alman doktor D. Gottlieb Messerschmidt ile birlikte Yenisey yöresindeki mezar taşlarını inceleyerek geçiren Strahlenberg, kitabelerdeki harfleri İskandinav kökenli yazılara benzettiği için, bu harflere 'esrarlı' anlamına gelen *runik* adını vermiştir. *Runik* kelimesi batıda giderek yaygınlık kazanmış ve Kök Türk harflerinin ikinci bir adı olmuştur. Danimarkalı dil bilgini V. Thomsen, 1892 yılında yayımlanan

Kül Tigin ve *Bilge Kağan* kitabelerinin fotoğraflarını inceleyerek Kök Türk harflerini 1893 yılında çözmeyi başarmıştır.

2.2. Uygur Türkçesi

745 yılında İkinci Kök Türk devletini yıkarak Kök Türklerin başşehri Ötüken'de yeni bir devlet kuran Uygurların ilk hükümdarı Kutlug Kül Bilge Kağan'dır. Kutlug Kül Bilge

UYGUR ALFABESİ										
İnkai	𐰀	𐰁	𐰂	𐰃	𐰄	𐰅	𐰆	𐰇	𐰈	𐰉
Medai	𐰊	𐰋	𐰌	𐰍	𐰎	𐰏	𐰐	𐰑	𐰒	𐰓
Final	𐰔	𐰕	𐰖	𐰗	𐰘	𐰙	𐰚	𐰛	𐰜	𐰝
Latin	a	ai	av	z	oh	oo	z	z	x	yi
İnkai	𐰀	𐰁	𐰂	𐰃	𐰄	𐰅	𐰆	𐰇	𐰈	𐰉
Medai	𐰊	𐰋	𐰌	𐰍	𐰎	𐰏	𐰐	𐰑	𐰒	𐰓
Final	𐰔	𐰕	𐰖	𐰗	𐰘	𐰙	𐰚	𐰛	𐰜	𐰝
Latin	h	d	m	n	bp	é	r	z	z	l

Kağan 747 yılında vefat edince yerine oğlu Moyun Çor İl İtmiş (747-759) kağan olmuş, onun ölümünden sonra da tahta oğlu Böğü (759-779) geçmiştir. Böğü Kağan zamanında Uygurlar Maniheizm dinini kabul etmişlerdir. Hayvani gıdaları yemeği yasaklama, savaşçılık duygusunu köreltme gibi bozkır kültürüne tamamen uzak bir öğretiyeye sahip olan yeni dinin etkisiyle Uygurlarda görülen sosyal değişiklik, Ötüken Uygur devletinin 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmasının en önemli faktörü olarak görülmüştür. Devletleri yıkılan Uygurlar küteller hâlinde yurtlarını terk ederek Çin'in kuzey sınırında bulunan Gansu bölgesine, daha yoğun olarak da batıda zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu Tarım bölgesine yerleşmişlerdir. Birinci grubun Gansu bölgesinde kurduğu devlete Kan-çou Uygur devleti, ikinci grubun Tarım bölgesinde kurduğu devlete ise Doğu Türkistan Uygur veya Hoço Uygur devleti adı verilmektedir. 1209 yılında Cengiz Han'a bağlandıktan sonra varlığını Çin'deki Ming sülalesine teslim olduğu tarih olan 1368'e kadar devam ettiren Doğu Türkistan Uygur devletinin başlıca şehirleri Turfan, Kâşgar, Beş Balık ve Hoço'dur. Sanat, edebiyat ve ticaretle bir hayli ileri giden bu devletin bir diğer özelliği 9. yüzyıldan itibaren Budizmin hızla

yayılarak Maniheizm dinini azınlıkta bırakmasıdır. Bunun yanında Nasturî Hıristiyanlık ve yavaş yavaş da İslamiyet Uygurlar arasında etkisini göstermeğe başlamıştır.

Uygur Türkçesi genellikle Kök Türk Türkçesinin bir devamı olmakla birlikte onun sadelik ve yeknesaklığından uzaktır. Uygur Türkçesi ile yazılan tercüme ve telif eserler Türk dilinin bilhassa soyut kelimeler yönünden söz varlığını genişletmiş ve ifade gücünü artırmıştır. Tercüme faaliyetleri sonunda Çince, Sanskritçe, Toharca, Sogdca gibi dillerden birçok yabancı kelime Türk diline girmiştir. Uygur Türkçesinin en önemli özelliklerinden biri de eserlerin dilinde görülen ağız farklılıklarıdır.

Uygur Türkçesi ile yazılmış ürünler kitabe ve yazmalardan oluşmaktadır. Uygur kitabelerinin büyük bölümü, Ötüken-Uygur devleti zamanında yazılmış olup, Kök Türk kitabeleri gibi Moğolistan'da bulunmaktadır. Yine 13.-14. yüzyıllarda Süryani harfleriyle yazılmış Kırgızistan'ın Yedi Su (Semireç) bölgesinde bulunan mezar kitabeleri de Uygurlardan kalma eserlerdir. Uygur yazmaları ise 1890'lı yıllarda Doğu Türkistan'daki Turfan ve Miran harabeleri ile Çin'in Gansu eyaletindeki Tun-huang ve Esten-gol mabetlerinde bulunmuşlardır. Uygur yazmalarının büyük kısmı bugün Berlin'deki Alman Bilimler Akademisinin mülkiyeti altındadır. Bunun yanında Moskova'daki Asya Müzesinde, Londra'daki British Museum'da, Paris'teki Biblioth que Nationale'de ve Guimet Müzesinde, Stockholm'deki Dr. Heiden Koleksiyonunda, Pekin'deki Çin Akademisinde ve Japonya'da da Uygur yazmaları bulunmaktadır.

Uygur kitabeleri, Kök Türk kitabeleri gibi, Kök Türk harfleriyle yazılmıştır. Bu kitabelerin belli başlıları şunlardır:

- 1. Taryat kitâbesi:** Moğolistan'da Terh Irmağının kuzeyinde bulunan kitabe, bugün Ulan-Baatar Tarih Müzesi'ndedir. 753 yılında Moyun Çor İl İtmiş Kağan tarafından diktirilmiştir.
- 2. Tes kitâbesi:** Moğolistan'da Tes Irmağının yukarı mecrasında bulunan kitabenin 750'li yıllarda yazıldığı tahmin edilmektedir.

3. Şine Usu (Moyun Çor) kitâbesi: Moğolistan'da Şine-Usu adlı bölgede bulunan kitabe 760 yılında Moyun Çor İltmiş Kağan tarafından diktirilmiştir.

4. Kara Balgasun kitabeleri: Moğolistan'da eski Uygur başşehri olan Kara Balgasun'da bulunan üç kitabenin 9. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Ayrıca Uygurlara ait Kök Türk harfleriyle yazılmış 50 civarında yazma bulunmaktadır.

Uygurlar yazma eserlerinde Kök Türk alfabesinden başka Mani, Uygur, Sogd ve Brâhmi alfabelerini kullanılmışlardır. Bunlardan Arami yazısının Estrangelo kolundan türetilmiş olan Mani alfabesi 8.-9. yüzyıllarda Maniheizm dinine mensup Uygurlar tarafından kullanılmıştır. Mani ürünleri çoklukla dua ve ilahi gibi dinî bilgiler içeren metinlerden oluşmaktadır.

Uygurların Sogd harflerinden geliştirdikleri Uygur alfabesi, 8. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar geniş bir alanda yaklaşık bin yıl kullanılmıştır. Mahmûd Kâşgarî'nin "Türk alfabesi" adını verdiği bu alfabe, Türklerin uzun süre kullandıkları alfabeler sıralamasında Arap alfabesinden sonra ikinci sırada yer almaktadır. Uygurlar, Uygur alfabesi ile, özellikle Budizm dinini benimsedikten sonra, çatık (Skr. *jataka*) adı verilen burkan ve azizlerin hayat hikâyeleri, sudur (Skr. *sûtra*) adı verilen dinî metinler ile şiir, mektup, felsefe, hukuk, tıp, fal ve takvim türünde eserlerden oluşan yüzlerce kitap ve belge vücuda getirmişlerdir. Bunların arasında en önemlileri 9. yüzyılda Toharcadan çevrilen *Maytrisimit*, 10. yüzyılda Şingko Şeli Tutuñ'un Çince'den tercüme ettiği *Altun Yaruk*, yine Çince'den tercüme edilen Budizmin inanç ve felsefesinin anlatıldığı *Sekiz Yükmek*, 13. yüzyılda yazıya geçirilen *Oğuz destanı* adlı eserler sayılabilir. Ayrıca *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-hakâyık*, *Bahtiyârname*, *Teskiretü'l-evliyâ*, *Mahzenü'l-esrâr* gibi Türklerin Müslüman olduklarından sonra yazılan eserlerin de Uygur harfleriyle yazılmış nüshaları vardır. Uygur harfleri Cengiz Han devrinde Moğolcaya uyarlanarak uzun yıllar Moğolların da kullandıkları bir alfabe olmuştur. Söz konusu alfabe Osmanlı sarayında da kullanılmıştır. Mesela Fatih Sultan Mehmed'in Uygur harfleriyle yazdırdığı Uygurca bir *yarlıg* 'ferman' bulunmaktadır.

3. Orta Türkçe

Orta Türkçe Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinden sonra Karahanlılar devrinde (840-1212) Kâşgarda ortaya çıkıp Doğu ve Batı Türkistan'da gelişen, Eski Türkçenin devamı olma niteliğini yer yer muhafaza eden ilk İslami Türk ürünlerinin diline verilen isimdir. Türk dilinin Orta Türkçe devresine ait eserlerde yazı dili olarak kullanılan tarihî lehçeye Hakaniye Türkçesi veya Karahanlı Türkçesi adı verilmektedir.

4. Hakaniye Türkçesi

Türkler 8. yüzyıldan itibaren İslamiyetle tanışmağa başlamıştır. Bu yüzyılda Emevi Arapları Orta Asya'da Mâverâünnehr'e kadar pek çok bölgede hâkimiyet sağlamışlardır. Bu bölgelerde Türgişlerin önderliğindeki Türkler de bencil bir yönetim sergileyen Araplara karşı oldukça başarılı direnişte bulunmuşlardır. 740'tan sonra, Türgiş hakanlığının çöküntüye doğru gittiği sıralarda, Türklerin Orta Asya'da pek etkili olamamasını fırsat bilen Çinlilerin bu bölgede nüfuzunu artırmağa çalışması, Araplarla Çinlileri karşı karşıya getirmiştir. Orta Asya'da Türgişlerin etkisinin azalmasından sonra Türkler arasındaki itibarı gittikçe artan Karluklar, Çin-Arap çekişmesinde Arapların tarafını tutmuşlardır. Nihayet Türkleri de yanlarına alan Arapların 751 yılında yapılan ünlü Talas Savaşında Çinlileri büyük bir yenilgiye uğratmaları üzerine, Türklerle Araplar arasında ilk kez yumuşama dönemine girilmiştir. 766 yılında Türgişlerin hâkimiyetindeki Talas sahasına yerleşerek Balasagun'u başşehir yapan Karluklar, bütün bu başarılarına rağmen, Uygur devletine bağlı bir yabguluk konumunda kalmağa devam etmişlerdir. Ancak 840 yılında Ötüken Uygur devleti Kırgızlar tarafından yıkılınca, soyunu Aşına'ya dayandıran bir Karluk yabgusu, kensini bozkır hakanlarının meşru halefi ilan ederek "kara han" unvanını almıştır. Böylece Karluklar, Karahanlı devletinin temelini atan bir Türk boyu olarak tarih sahnesine geçmişlerdir. Bu devlete, devrin kaynaklarında Hakaniye adı verilmektedir.

Karluklar başta olmak üzere Yağma, Çiğil, Tohsı gibi bazı Türk boylarını da içine alan Karahanlı devleti, Doğu ve Batı Türkistan'da Balasagun, Taraz

(Talas), Kâşgar, Buhara, Semerkand ve Nişabur şehirlerine hâkim olarak bağımsız bir devlet hâline gelmiştir. Devletin batı kanadının hükümdarı olarak Taraz'da tahta oturan Satuk Buğra Han'ın, 945 yılında "Abdülkerim" adını alarak Müslüman olması, İslamiyetin 10. yüzyılın sonlarına doğru, bütün ülkede yayılmasını sağlamıştır.

Yeni bir dinle beraber yeni bir medeniyet dünyasına giren Türkler, Uygur alfabesinin yanında Arap alfabesini de kullanmağa başlamışlardır. Arap alfabesi 11. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar bütün Türklerin en uzun süre kullandıkları alfabe olma özelliğine sahiptir. Hakaniye Türkçesi Uygur Türkçesinin bir devamı gibi görülmekle birlikte ondan farklı olarak kendine has ses özellikleri ve cümle yapıları bulunmaktadır. Ayrıca Hakaniye Türkçesinin söz varlığına, İslamiyetin etkisiyle, Arapça ve Farsça kökenli bir hayli yabancı kelime girmiştir.

Hakaniye Türkçesi ile yazılmış belli başlı eserler şunlardır:

1. Satır Altı Kur'an Tercümesi

Türkler, İslamiyeti kabul ettikten sonra, yeni dinin kutsal kitabını kendi dillerine tercüme etmişlerdir. Karahanlılar devrinde Hakaniye Türkçesine çevrilmiş üç Kur'an günümüze kadar gelmiştir. Bu eserlere, Arapça metnin altında kelime kelime Türkçe tercümesinin olmasından dolayı, *Satır Altı Kur'an Tercümesi* adı verilmektedir. Karahanlılar devrinde tercüme edilmiş üç Kur'an'dan biri İstanbul'da, Türk ve İslam Eserleri Müzesinde, biri Taşkent'te, İlimler Akademisi Kütüphanesinde, bir diğeri de Manchester'da, John Rylands Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu üç Kur'an'dan en eski olanı İstanbul'daki nüshadır.

2. Kutadgu Bilig

'Mutlu Olma Bilgisi' anlamına gelen eser Karahanlı şairi Yûsuf Has Hâcib tarafından 1069 yılında tamamlanarak Kâşgarda hüküm süren Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han'a ithaf edilmiştir. Tamama 6645 beyit olan eserin büyük bölümü mesnevi, bazı bölümleri kaside nazım şekliyle ve aruz

ölçüsü kullanılarak yazılmıştır. Hakan, bey gibi yöneticilerin halka mutluluk ve huzur veren bir yönetim sergileyebilmeleri için yapmaları gereken davranışları anlatan bir siyasetname niteliğinde olan eser, dört ana unsurdan oluşmaktadır. *Köni törü* 'doğru kanun', *kut* 'saadet', *ukuş* 'akıl' ve *âkıbet* 'hayatın sonu' kavramlarından oluşan bu dört ana unsuru şair kişileştirerek anlatmaktadır. *Kutadgu Bilig*'in bugün biri Fergana'da, biri Kahire'de ve biri de Viyana'da olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır. Viyana nüshası Uygur harfleriyle, diğer nüshalar da Arap harfleriyle yazılmıştır.

3. Dîvânu Lugâti't-Türk

'Türk Lehçelerinin Sözlüğü ve Antolojisi' anlamına gelen eser, Mahmûd Kâşgarî tarafından kaleme alınmış ilk Türkçe sözlüktür. 1077 yılında tamamlanan eser, Abbasi halifesi Muktedi Billah (1075-1094)'a sunulmuştur. Araplara Türkçe öğretmek gayesiyle yazılan sözlükte, Türkçe kelimelere verilen örnek metinler Türk atasözlerinden ve halk edebiyatı parçalarından alınmıştır. Tek nüshası olan eser, İstanbul Fatih'teki Ali Emiri (Millet) Kütüphanesinde bulunmaktadır.

4. Atebetü'l-hakâyık

'Hakikatlerin eşiği' anlamına gelen manzum bir ahlak kitabıdır. 12. yüzyıl başlarında Edîb Ahmed Yükneki tarafından yazılmıştır. Dinî, ahlaki ve tasavvufi özellikler gösteren eserin İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi ile Topkapı Sarayı Kütüphanesinde birkaç nüshası bulunmaktadır.

5. Dîvân-ı Hikmet

12. yüzyılda yaşamış, bilinen ilk Türk mutasavvıfı olan Ahmed Yesevî'nin halk şiiri tarzında yazdığı, *hikmet* adlı şiirlerini ihtiva eden bir eserdir.

4. Yeni Türkçe

13. yüzyılda, özellikle Moğol istilasının sebep olduğu göçler sebebiyle, Türk dili, biri Harezmi bölgesinde, diğeri de Anadolu'da olmak üzere ilk defa olarak

aynı anda iki yazı diline ayrılmıştır. Bunlardan Harezmi Türkçesi, göçler sebebiyle Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin özelliklerinden etkilense de esasen Hakaniye Türkçesinin halefi olarak Orta Asya'daki bütün Türklerin ortak yazı dili olma niteliğini muhafaza etmiştir. 11. yüzyıldan itibaren Azerbaycan ve Anadolu'ya gelmeğe başlayan, 13. yüzyılda ise bu bölgeleri tamamen Türkleştiren Oğuzların, konuştıkları lehçe daha önce bir yazı dili olarak kullanılmamıştır. 11. yüzyıldan itibaren Türklerin Orta Asya'da geliştirdikleri ortak yazı dilinden uzak kalan Oğuzlar, bu yeni coğrafyada, yeni bir yazı dili yaratmak zorunda kalmışlardır. Oğuzların, konuştıkları lehçeyi, Kur'an'ın harekeli yazısını esas alarak yazmağa başlamalarıyla ortaya çıkan bu yeni yazı diline genellikle Eski Anadolu Türkçesi adı verilmektedir. Eski Anadolu Türkçesi gerek imla, gerekse dil özellikleri açısından herhangi bir yazı geleneğinin devamı değildir. Esasen Türk dili tarihinde iki orijinal yazı dili bulunmaktadır. Bunlardan biri Kök Türk Türkçesi, diğeri de Eski Anadolu Türkçesidir. Şu hâlde 13. yüzyılda, yoğun göçlerin de etkisiyle, Türklerin Orta Asya'daki ortak yazı dili olan Hakaniye Türkçesi sona ermiş, onun yerine biri Orta Asya'daki Türklerin kullandığı Harezmi Türkçesi, diğeri de sadece batıya göç eden Oğuzların kullandığı Eski Anadolu Türkçesi olmak üzere iki yazı dili ortaya çıkmıştır. Hakaniye Türkçesinin bir devamı olmakla birlikte Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin etkilerini bünyesinde barındırdığı için geçiş devresi özelliği gösteren Harezmi Türkçesi, 14. ve 15. yüzyıllarda yerini Kıpçak ve Çağatay Türkçelerine bırakmıştır. Eski Anadolu Türkçesi ise 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı ve Azeri Türkçelerine dönüşmüştür.

15

4.1. Harezmi Türkçesi

Batı Türkistan'da Ceyhun (Amu Derya) Irmağının Aral Gölüne döküldüğü yerde, Karakum ile Kızilkum arasında tarihî bölge olan Harezmi, batı ve güney Asya arasındaki büyük ticaret yollarının kavşak noktasında bulunduğu için her devirde önemli bir konumda olmuştur. 717 yılında Arapların eline geçen, 1017'de Gazneli Mahmûd tarafından fethedilerek Türklerin hâkimiyetine giren Harezmi, Moğol istilâsından önce de Kâşgar'dan sonra

ikinci kültür ve sanat merkeziydi. Moğol istilasıyla birlikte Kıpçak ve Oğuz boylarının akınına uğrayan Harezm'de 13. yüzyıldan itibaren Orta Asya'nın Hakaniye Türkçesinden sonraki ikinci edebi dili teşekkül etmiştir. Bu edebi dil sadece Harezm bölgesinde kalmamış, Altın Orda devletinin belli başlı şehirlerinde ve Kırım'da da etkili olmuştur. Harezm Türkçesi, Hakaniye Türkçesinin bir devamı olmakla birlikte, Oğuz, Kıpçak ve Kanglı lehçelerinden belli ölçülerde etkilenmiş bir yazı dilidir.

Harezm Türkçesi ile kaleme alınmış belli başlı eserler şunlardır:

1. Satır Altı Kur'an Tercümesi

İlk kez Karahanlılar devrinde gördüğümüz Arapça metnin altına kelime kelime yapılan satır altı Kur'an tercümelerine Türk dilinin daha sonraki devrelerinde de rastlanmaktadır. Harezm Türkçesine çevrilen bir Kur'an, İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır.

2. Mukaddimetü'l-edeb

'Edebi Öğrenime Giriş' anlamına gelen eser, Harzemşahlar devrinde yaşayan Mahmûd Zamahşarî (1075-1144)'nin Harzemşah Atsız (1128-1156)'nin emri üzerine yazdığı Arapça pratik bir sözlüktür. Eserin tercüme dili Harezm Türkçesidir.

3. Kısasü'l-enbiâ

Peygamberlerin hayatını konu edinen eser, Rabguzi mahlaslı bir kadı tarafından yazılmıştır. 1310 yılında tamamlanan eser, Nâsirüddîn Tog Buga adlı Moğol beyine ithaf edilmiştir.

4. Mu'înü'l-mürîd

'Müridin Yardımcısı' anlamına gelen dinî, tasavvufî mahiyetteki eser, Harzem'de Şeyh Şeref'in İslam adındaki bir müridi tarafından 1313 yılında yazılmıştır. Tamamı 900 beyittir.

5. Hurev u Şîrîn

Nizâmî'nin aynı adlı mesnevisinin bir benzerini ortaya koymak için aslen Harzemli olan Kutb mahlaslı bir Altın Orda şairi tarafından yazılan eser, Altın Orda hükümdarı Tınıbek Han (1341-1342) ile karısı Melike Hatun'a ithaf edilmiştir.

6. Nehcü'l-ferâdis

'Cennetlerin Açık Yolu' anlamına gelen eser, kırk hadisten ve her hadisi açıklayan menkıbelerden oluşmaktadır.

4.2. Kıpçak Türkçesi

Kıpçaklar hakkındaki ilk bilgileri 9.-10. yüzyıl Arap coğrafyacıları vermektedir. Söz konusu kaynaklarda Kıpçakların Kimek Türklerine bağlı bir boy oldukları ve Yayık (Ural) Irmağının kuzeyinde buldukları belirtilmektedir. 11. yüzyılda Kimekleri de içlerine alarak büyük bir kavim hâline gelen Kıpçaklar, 1060 tarihinde batıya doğru göç ederek Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları 13. yüzyılın ortalarına kadar yurt tutmuşlardır. Bu yüzden bu bozkırlara 11. yüzyıldan itibaren İslam kaynaklarında Deşt-i Kıpçak adı verilmektedir. Batı kaynakları ise aynı bölgeyi Kumanya (*Cumania*) adı ile zikretmektedir. Yani

İslam kaynaklarında Kıpçak adı ile geçen Türk topluluğuna, batı kaynakları Kuman adını vermektedir. Kıpçaklar, 1238-1239 yıllarında Cengiz'in torunu, Cüçü'nün oğlu Batu Han önderliğindeki Moğol ordularına mağlup olduktan sonra, bir kısmı Balkan ve Macaristan taraflarına doğru dağılmış, diğer kısmı ise Altın Orda (1241-1502) devletinde ve onun devamı olan Kazan (1437-1552), Astarhan (1466-1670), Kasım (1445-1681), Kırım (1442-1783), Nogay ve Sibir (1502-1598) hanlıklarında varlığını devam ettirmiştir. Moğol istilasından sonra dağılan Kıpçakların önemli bir kısmı da Eyyübilerin hâkimiyetindeki Mısır'a yönelmiş ve daha önce bu bölgede bulunan Kıpçak ve Oğuz Türkleri ile birlikte Memluk devletinin oluşumunda önemli bir rol üstlenmiştir. 1241 yılında Kıpçaklardan hassa ordusu teşkil eden Eyyübi devleti, bu orduyu Nil Irmağının üzerinde bulunan Ravza Adasındaki kalelere yerleştirmiştir. Bahriye Memlukleri adı verilen hassa ordusu, 1250 yılında Eyyübi devletinin varlığına son vererek Aybek Türkmâni önderliğinde, Arapların *Türkiye* adını verdikleri Memluk devletini kurmuştur. 267 yıl boyunca varlığını devam ettiren bu devlet, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından yıkılmıştır.

Kıpçak Türkçesi hakkında ilk bilgileri Mahmûd Kâşgarî vermektedir. Ancak bu bilgiler Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerini yeterince ortaya koymamaktadır. Kâşgarî, Kıpçakları genellikle Oğuzlarla birlikte ele almakta ve dillerini de Oğuz Türkçesine yakın bulmaktadır. Kıpçak Türkçesinin dil özellikleri hakkındaki kapsamlı bilgileri 14. yüzyıldan sonra yazılmış eserlerde bulabilmekteyiz. Kıpçak Türkçesi ile yazılmış son ürünler 17. yüzyıla aittir.

Kıpçakların hem Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, hem Mısır ve Suriye'de yaşamalarından dolayı, Kıpçak Türkçesi ile yazılmış ürünler de bu bölgelerde bulunmaktadır. Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserler üç gruba ayrılmaktadır:

1. Memlukler devrinde Mısır ve Suriye'de yazılan eserler:

Kıpçaklar Memluk devletini Oğuzlarla birlikte kurmuşlardır. Bu durum Memlukler devrinde yazılan eserlerin diline de yansımıştır. Yani Memluk

Kıpçakçası ile yazılmış eserlerde tam bir dil birliği yoktur. Eserlerde üç farklı lehçe tespit edilmiştir: Asıl Kıpçak Türkçesi, Kıpçak-Oğuz karışımı Türkçe, Asıl Oğuz Türkçesi. Eserlerin 14. yüzyılda yazılmış olanlarında tam Kıpçak Türkçesi özellikleri görülürken, 15. yüzyıldan sonra yazılanlarında gittikçe artan oranda Oğuzcalaşma eğiliminin olduğu gözlenmektedir.

Memluk Kıpçakçası ile yazılmış eserlerin belli başlıları şunlardır:

a. Gramer ve sözlükler:

Kıpçak gramer ve sözlükleri Araplara Kıpçak Türkçesini öğretmek maksadıyla Mısır ve Suriye'de yazılmışlardır. Bu eserlerin en önemlileri şunlardır: *Kitâbü'l-idrâk li-lisâni'l-Etrâk*, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, *Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye*, *Kitâbu Bulgati'l-müşâk fi Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak*, *El-kavâninü'l-külliyeye li-zabti'l-lugati't-Türkiyye*.

b. Dinî, ilmî ve edebî eserler:

Kıpçakça yazılmış dinî eserler Arapça aslından tercüme edilmiş veya derlenmiş fıkıh kitaplarıdır. Bu eserlerin en önemlileri *İrşâdü'l-mülûk ve's-selâtin*, *Kitâbu fi'l-fıkh bi'l-lisâni't-Türkî*, *Kitâbu fi'l-fıkh* adlı kitaplardır.

Kıpçak Türkçesiyle ilmî mahiyette atçılık, binicilik, atın yetiştirilmesi ve tedavi usulleri, silahşorluk üzerinde eserler yazılmıştır. Bunlar da Arapça asıllarından Kıpçak Türkçesine tercüme edilmiş eserlerdir. Başlıcaları şunlardır: *Baytaratü'l-vâzih*, *Kitâbu fi riyâzati'l-hayl*, *Kitâbu fi ilmi'n-nüşşâb*, *Kitâbu Minyeti'l-guzât*.

İranlı şair Sâdi'nin *Gülistân* adlı eseri 1391 yılında, Mısır'da Seyf-i Sarâyî adlı bir şair tarafından *Kitâbu Gülistân bi't-Türkî* adıyla Kıpçak Türkçesine tercüme edilmiştir. Söz konusu eser Kıpçak Türkçesinin en güzel edebî eseridir.

2. Deşt-i Kıpçak bölgesinde yazılan eser:

Karadeniz'in kuzeyindeki Deşt-i Kıpçak bölgesine yerleşen Kıpçak Türklerinin dili hakkında yazılmış tek bir eser bulunmaktadır. Bu eserin adı *Codex Cumanicus*'tur. *Codex Cumanicus*'un Fransiskan mezhebine mensup

misyonerlerce Kumanlara kendi ana dillerinde Hıristiyanlığı yaymak amacıyla yazılmış olduğu sanılmaktadır. 14. yüzyılda Gotik harflerle İtalyan ve Almanlarca yazılan eser, Hıristiyanlıkla ilgili dua ve ilahiler ile Kıpçak Türkçesine yönelik gramer kuralları ve sözlükten oluşmaktadır. Eserin tek nüshası vardır ve o nüsha Venedik Katedrali (Saint-Marcus) Kütüphanesinde bulunmaktadır.

3. Kırım'da yazılan eserler:

11. yüzyılda Bagratit Ermeni devletinin Selçuklularca yıkılması sonucu Kırım'a göç eden Ermeniler, bu bölgedeki Kıpçaklarla karışınca dinlerini muhafaza etmekle birlikte Kiliselerinde Kıpçak Türkçesini kullanmağa başlamışlardır. Bunun sonucunda Kamenets-Podolsk Ermeni cemaatince 1521-1669 yıllarında Kıpçak Türkçesi ile yazılmış 32 ciltlik evrak ile 28 yazma günümüze kadar gelmiştir.

4.3. Çağatay Türkçesi

Cengiz Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra, imparatorluk dört oğlu arasında taksim edilmiştir. Bu taksimde ikinci oğlu Çağatay'a Türkistan toprakları düşmüştür. Önceleri merkezî otoriteye büyük önem verilmesine rağmen ilk nesilden sonra Cengiz topraklarında bağımsız devletler oluşmağa başlamıştır. Bunlardan biri de Çağatay'ın torunu Kara Hülegü (1242-1246)'nün kurduğu Çağatay hanlığıdır. Çağatay hanlığı Türklerin en yoğun olduğu bölgede olmasından dolayı 14. yüzyılın başlarından itibaren Türkleşme ve İslamlaşma sürecine girmiştir. Çağatay hanı Tuğluk Timur (1360-1363)'un ölümünden sonra iyice zayıflayan devlet, bir dönem Türk soylu beylerin seçtiği kukla hanlar tarafından yönetilmiştir. Bu beylerden biri olan Aksak Timur (1370-1405) Çağatay hanıyla anlaşamayınca 1370 yılında Semerkand'da bağımsızlığını ilan etmiştir. Dönemin kaynaklarında Timur'un kurduğu devlete de Çağatay adı verilmiştir. Timur'un 1405 yılında ölümünden sonra bu devlet de oğlu ve torunları arasında taht kavgalarına sahne olmuştur. Nihayet Altın-Orda devletinden kopan ve kendilerine Özbek adını

veren topluluklar Türkistan'da Timurluların varlığına son vererek 1428 yılında Şeybani Han önderliğinde Özbek Hanlığını (1428-1599) kurmuşlardır. Türkistan'da kurulan diğer hanlıklar şunlardır: Buhara hanlığı (1599-1920), Hîve hanlığı (1512-1920), Hokand hanlığı (1710-1876), Kâşgar-Turfan hanlığı (1600-1877).

Çağatay Türkçesi esasen Timurlular devrinin yazı dilidir. Bu konumu ile Hakaniye ve Harezmi Türkçelerinden sonra Orta Asya'nın üçüncü yazı dili olmaktadır. Çağatay Türkçesi, Türk dilinin en gelişmiş tarihî lehçelerinden biridir. Bunda Timurlular döneminde daha çok saray muhitinde kullanılan bir yazı dili olmasının da katkısı vardır. Çağatay Türkçesinin en büyük şahsiyeti Ali Şîr Nevâî'dir. Ali Şîr Nevâî ile Çağatay Türkçesi o kadar özdeşleşmiştir ki, ona bazı kaynaklarda Nevâî dili de denmiştir.

Çağatay Türkçesi, eserlerin dil özelliklerine göre üç devreye ayrılmaktadır:

1. Klasik öncesi devre (15. yüzyılın başlarından 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar): Bu devrenin belli başlı şahsiyetleri Sekkâkî, Haydar Tilbe, Mevlânâ Lütîfî, Yusuf Emîrî, Gedâî, Atâî'dir.

2. Klasik devre (15. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın başlarına kadar): Bu devrenin belli başlı şahsiyetleri Ali Şîr Nevâî (Nazım ve nesir türlerinde 30 civarında eseri bulunmaktadır), Hüseyin Baykara, Şeybanî Han, Ubeydullah Han, Muhammed Sâlih, Bâbur (*Bâburnâme* isimli hatıratıyla ünlüdür) , Kâmrân Mîrzâ'dır.

3. Klasik sonrası devre (17. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar): Özbek hanlığının yıkılmasından sonra Çağatay Türkçesi gerileme dönemine girmiştir. Bu devrenin en önemli şahsiyeti Hîve hanı Ebulgazi Bahadır Han (*Şecere-i Türki* 'Türklerin Soy Kütüğü' ve *Şecere-i Terâkime* 'Türkmenlerin Soy Kütüğü' adlarında iki ünlü eseri bulunmaktadır)'dır.

Çağatay Türkçesinde sözlükçülük de çok ileri gitmiştir. Özellikle Ali Şîr Nevâî'nin eserlerini anlamak için Osmanlı devleti, İran ve Hindistan'da yazılan sözlüklerin en önemlileri şunlardır: *Abuşka*, *Bedâiü'l-lugat*, *Lugat-i Türki*, *Kitâb-ı Zebân-ı Türki*, *Senglâh*.

4.4. Eski Anadolu Türkçesi

Kök Türkler zamanında tarih sahnesine çıkan Oğuzlar, Uygurlarla işbirliği yaparak bu devletin 745 yılında yıkılmasında etkili olmuşlardır. Ötügen Uygur devleti kurulduktan sonra bu devlete de başkaldıran Oğuzlar, 775 yılından sonra ana yurtlarını terk ederek Seyhun (Sır Derya) boylarına gelmişler ve ırmağın kuzeyi ile kuzeybatısındaki geniş bozkırları yurt edinmişlerdir. Bu yeni yurttaki 10. yüzyılda Yeni Kend'i başşehir yaparak Oğuz Yabgu devletini kurmuşlardır. Bu devlette ordu komutanı olarak görev yapan Selçuk, Oğuz yabgusuyla arasının açılması üzerine, 960 yılında kendisine bağlı Oğuzlarla birlikte Selçuklu adıyla yeni bir siyasi yapı oluşturmuştur. Bu siyasi yapı kısa zamanda Büyük Selçuklu devletine dönüşmüştür. Büyük Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'ın 1071 yılında Doğu Roma devletine karşı kazandığı Malazgirt Zaferinden sonra Oğuz kütleleri Anadolu'ya yerleşmeğe başlamıştır. İlk göç dalgası 12. yüzyıla kadar sürmüştür. Oğuzlar bu yeni yurttaki 1075 yılında Anadolu Selçuklu devletini kurmuşlardır. 13. yüzyılda bütün Orta Asya'yı işgal eden Moğollar, Türkistan'da kalan Oğuzların da Anadolu ve Azerbaycan'a göç etmelerini sağlayarak bu bölgelerin tamameyan Türkleşmesini sağlamıştır. Moğolların 1243 yılında Anadolu'yu da istila etmeleri sonucu çöküntüye giren Anadolu Selçuklu devletinin ardından Anadolu'da beylikler dönemi başlamıştır. Bu beyliklerden biri olan Osmanlı beyliği Anadolu'da tekrar Türk birliğini sağlayarak büyük bir imparatorluk hâline gelmiştir.

Oğuz Türkçesinin ilk ürünleri 13. yüzyılda Anadolu'da yazıldığı için bu eserlerin diline genellikle Eski Anadolu Türkçesi adı verilmektedir. Eski Anadolu Türkçesi 13. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar devam etmiş, sonra yerini Osmanlı Türkçesi ile Azerî Türkçesine bırakmıştır. İlk kaleme alınan eserler Anadolu Selçuklu ve beylikler dönemine aittir. 14. yüzyıldan sonraki eserler ise Osmanlı devrinde yazılmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi ile kaleme alınmış belli başlı eserler şunlardır:

1. 13. yüzyıl eserleri: *Behcedü'l-hadâik* isimli vaaz kitabı, Ahmed Fakîh'in *Çarhnâme* adlı eseri, Hoca Dehhânî'nin şiirleri, Sultan Veled'in divanı, Şeyyâd Hamza'nın *Yûsuf ve Zeliha* adlı mesnevisi, Yûnus Emre'nin şiirleri.

2. 14. yüzyıl eserleri: Hoca Mes'ûd'un *Süheyl ü Nevbahâr* adlı mesnevisi, Âşık Paşa'nın *Garibnâme*'si, Kadı Burhaneddin'in divanı.

3. 15. yüzyıl eserleri: Süleymân Çelebi'nin *Mevlid*'i, Şeyhî'nin *Husrev u Şîrîn*, *Harnâme* adlı mesnevileri, Avnî (Fatih Sultan Mehmed)'nin divanı, Bergamalı Kadrî'nin *Müyessiretü'l-ulûm* adlı gramer kitabı, Âşık Paşazâde'nin *Tevârîh-i Âli Osmân*'ı, Mercimek Ahmed'in *Kabusnâme*'si, *Saltuknâme*, *Dânişmendnâme*, *Selçüknâme*, *Battalnâme*, *Kitâb-ı Dede Korkud*.

4.4.1 Osmanlı Türkçesi

Eski Anadolu Türkçesinin devamı olan Osmanlı Türkçesi, Osmanlı devletinde, yani Anadolu, Rumeli, Kırım, Irak, Suriye, Arabistan, Kuzey Afrika'da 16. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar kullanılan bir yazı dilidir. Osmanlı Türkçesi üç devreye ayrılmaktadır:

1. Klasik Osmanlı Devresi

16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren bu devrede iki ayrı edebiyat meydana getirilmiştir. Bunlardan biri divan edebiyatı da denen klasik edebiyat, diğeri ise halk edebiyatıdır. Klasik edebiyatın belli başlı şahsiyetleri olarak nazımda Zâtî, Hayâlî, Fuzûlî, Bâkî, Şeyhülislam Yahyâ Efendi, Nefî, Nâbî, Nedim, Şeyh Gâlib; nesirde Seydi Ali Reis, Evliyâ Çelebi, Kâtib Çelebi, Naîmâ, İbrâhim Peçevî sayılabilir. Halk edebiyatının belli başlı şahsiyetleri de şunlardır: Karacaoğlan, Âşık Ömer, Gevherî, Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihni, Dadaloğlu.

2. Tanzimat Devresi

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile birlikte Türk toplumu batıya açılmış ve bunun sonucunda gazete başta olmak üzere, makale, fıkra, deneme, hikâye, roman ve tiyatro gibi yeni edebi türler Osmanlı Türkçesinin yazı dilini değiştirmiştir. Bu devrenin belli başlı şahsiyetleri şunlardır: Şinasî, Nâmık Kemâl, Ziyâ Paşa, Ahmed Vefîk Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Abdülhak Hâmid, Recâizâde Ekrem, Tevfik Fikret, Hâlid Ziyâ, Cenâb Şahabeddin.

3. Yeni Lisan Devresi

Osmanlı Türkçesinin üçüncü devresini Yeni Lisan hareketi oluşturmaktadır. 1911 yılında Selanik'te Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin ve Ali Canib öncülüğünde *Genç Kalemler* dergisinde başlayan bu hareketin gayesi, millî bir edebiyat yaratmak, Arapça ve Farsça tamlamaları kaldırmak, İstanbul ağzına dayalı yeni bir yazı dili oluşturarak yazı dili ile konuşma dili arasındaki farkları kaldırmaktır.

4.4.2. Azeri Türkçesi

Eski Anadolu Türkçesinin bir diğer kolu Azeri Türkçesidir. 16. yüzyıldan sonra yazı dili olan Azeri Türkçesi üç devreye ayrılmaktadır:

1. Safevi Devresi (16.-18. yüzyıllar)

Bu devrede Farsçanın büyük baskısı olmakla birlikte Türkçe yazan şair ve yazarlar da bulunmaktadır. Azeri Türkçesinin bu devredeki ilk büyük şahsiyeti, şiirlerinde Hatâî mahlasını kullanan Şah İsmail'dir. Ayrıca Bîdârî, Sahâbî, Mesîhî, Penâhî, Meşrebî, Mahemmed Münşî Tebrizî gibi isimler de Azerî edebiyatının önemli şahsiyetleri arasında sayılabilir.

2. Avşar, Zend ve Kacar Devresi (18.-19. yüzyıllar)

Bu devrede de Farsçanın yoğun etkisi görülmektedir. Bu yüzden Azeri Türkçesi ile yazılmış eserler bir önceki devreye göre daha azdır. Belli başlı şahsiyetler şunlardır: Nizâmüddin Muhammed Dehhârânî, Seyyid Fettâh Merâgî, Hoşlu Hâcî Hudaverdi (Tâ'ib mahlası).

3. Yenileşme Devresi (19.-20. yüzyıllar)

18.-19. yüzyıllardaki Rus-İran savaşları sonunda 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması ile Azerbaycan ilk kez kuzey ve güney olarak iki bölgeye ayrılmış ve Güney Azerbaycan İran'da kalırken, Kuzey Azerbaycan Rusların eline geçmiştir. 1828 yılında Osmanlı devleti ile Rusya arasında imzalanan

Türkmen Çayı Antlaşması ile de bugünkü Azerbaycan'ın statüsü belirmiştir. Rus hâkimiyeti altına girildikten sonra Kuzey Azerbaycan aydınları arasında Rus edebiyatı yakından takip edilmeğe başlamıştır. Bu sebeple bu devrede teşekkül eden yeni yazı dilinde Rus edebiyatının da önemli katkısı olmuştur denebilir. Mesela eserleri ile yeni yazı dilinin oluşmasında önemli bir yere sahip olan Mirza Feth Ali Ahundzade, Rus edebiyatını da çok iyi bilen bir yazardır. Bu devrenin diğer önemli şahsiyetleri de Mirza Feth Ali Ahundzade'nin yolunu takip etmişlerdir. Yenileşme devresinin belli başlı şahsiyetleri şunlardır: Ahmed Bey Agaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Mehmed Emin Resulzâde, Ali Ekber Sâbir, Hüseyin Câvid, Neriman Nerimanov, Celil Mehmed Kulizade.

25

2. TÜRK DİLİNİN BUGÜNKÜ DURUMU

Türk dili bugün çeşitli lehçeleriyle yoğun olarak Türkiye, Özbekistan, İran, Çin, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kırgızistan'da konuşulmaktadır. Ayrıca genel nüfus oranına göre birinci dil olmamakla birlikte Rusya Federasyonu, Afganistan, Bulgaristan, Irak, Suriye, Ukrayna, Yunanistan, Makedonya, Sırbistan ve Romanya'da konuşulan bir dildir. Türkiye'den yapılan göçler dolayısıyla Avrupa, Amerika ve Avustralya'da da konuşulmaktadır. Türk dilinin yaklaşık 200 milyon insan tarafından

konuşulduğu tahmin edilmektedir. Birleşmiş Milletlerin verileriyle dünyada en çok konuşulan diller sıralamasında İngilizce, İspanyolca, Çince ve Hintçeden sonra beşinci sırada yer almaktadır.

Türk dilinin bugünkü lehçelerinin tarihî, coğrafi ve fonetik verilerden yola çıkılarak pek çok tasnifi yapılmıştır. Ancak her bir veriye göre yapılan tasnifin kendi içinde tutarlı olmakla birlikte diğer verilerin tasnifleriyle çeliştiği görülmektedir. Çünkü çağdaş lehçeler değişik gruplardan etkilenmiştir. Meselâ Halaç Türkçesi, bazı yönleri ile Eski Türkçenin arkaik unsurlarını hâlâ korurken, diğer yandan başka yönleriyle Azeri Türkçesinin etkisi altındadır. Yine Kırgız Türkçesi bazı yönleri ile Çağatay Türkçesinin çağdaş bir lehçesi sayılabileceği gibi, bazı yönleri ile de Kıpçak Türkçesinin özelliklerini taşımakta, hatta Moğolcanın Oyrat lehçesi ile benzer yanları bulunmaktadır. Ancak yine de Türk dilinin lehçelerini genel olarak Bulgar grubu, Oğuz grubu, Uygur grubu, Kıpçak grubu, Güney Sibiryaya grubu, Kuzey Sibiryaya Grubu adı altında altı grupta toplamak mümkündür.

1. Bulgar Grubu

Bulgarcanın çağdaş lehçesi olan Çuvaşça, orta İtil Irmağında Rusya'ya bağlı Çuvaşistan Muhtar Cumhuriyeti'nde, 2002 nüfus sayımına göre 1.637.000 Çuvaş tarafından konuşulan bir dildir. Çuvaşların yazı dili 19. yüzyılda teşekkül etmiştir. Yazı dilinde İvan Yakovleviç Yakovlev'in 1871 yılında Kiril harflerinden geliştirdiği Çuvaş alfabesi kullanılmaktadır.

2. Oğuz Grubu

Oğuz Türkçesinin çağdaş lehçelerini şöyle sıralayabiliriz:

a. Türkiye Türkçesi: Bugün Türkiye dışında Kıbrıs, Bulgaristan, Batı Trakya Makedonya, Kosova, Irak ve Suriye, Avrupa, Amerika ve Avusturalya'da yaşayan yaklaşık 75 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Türkiye Türkçesinin yazı dilinde 3 Kasım 1928 tarihinden bu yana Latin kökenli Türk alfabesi kullanılmaktadır.

b. Gagavuz Türkçesi: Rusya'ya bağlı Moldova Muhtar Cumhuriyeti'nin güneyinde yaklaşık 160 bin Hıristiyan Gagavuz Türkü tarafından konuşulan bir lehçedir. Bunun yanında Ukrayna'da 35 bin, Rusya'da da 10 bin civarında Gagavuz Türkü bulunmaktadır. 20. yüzyıla kadar yazı diline sahip olmayan Gagavuzlar, 1932-1957 yılları arasında Latin kökenli Rumen alfabesini, 1957'de Kiril alfabesini kullanmışlar, 3 Mayıs 1993 tarihinde tekrar Latin alfabesine dönüş yapmışlardır.

c. Azeri Türkçesi: Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ve İran'ın parçası olan Güney Azerbaycan'da konuşulan bir lehçedir. Yaklaşık 7.800.000 nüfusu olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yazı dilinde 25 Aralık 1991 tarihinden itibaren Latin alfabesi kullanılmaktadır. Güney Azerbaycan'da da 20 milyon civarında Azeri Türkünün yaşadığı tahmin edilmektedir. Güney Azerbaycan'ın yazı dilinde ise Arap alfabesi kullanılmaktadır.

ç. Halaç Türkçesi: Orta İran'da Tahran'ın 200 km güneybatısında Save, Arak ve Kum yörelerinde 50 civarında köyde yaşayan Halaçların toplam nüfusu 25-30 bin civarındadır. Hiçbir devirde yazı diline sahip olmadıkları için köyler arasında önemli ağız farklılıkları bulunmaktadır.

d. Horasan Türkçesi: İran'ın Horasan bölgesinde Bocnurd, Kuçan, Deregez, Sebzar, Nişabur ve Meşed vilayetlerinde bir milyon civarında bulunan Horasan Türkünün konuştuğu bir lehçedir. Azeri Türkçesinin tesiri altında bulunduğu için yazı dili yoktur.

e. Türkmen Türkçesi: Orta Asya'da Türkmenistan Cumhuriyeti'nde yaklaşık 3 milyon civarında Türkmen Türkünün konuştuğu bir lehçedir. Ayrıca Afganistan'da da 500 bin civarında Türkmen bulunmaktadır. Türkmenistan Cumhuriyeti'ndeki Türkmenler 12 Nisan 1993 tarihinden bu yana yazı dilinde Latin alfabesini kullanmaktadır.

3. Uygur Grubu

Türk dilinin tarihî lehçelerinden Uygur, Hakaniye, Harezmi ve Çağatay Türkçelerinin devamı olan çağdaş lehçeler şunlardır:

a. Özbek Türkçesi: Özbekistan'da 22 milyon civarında Özbek Türkünün konuştuğu bir lehçedir. Ayrıca Afganistan'da 2 milyon, Tacikistan'da 1.500.000, Kırgızistan'da 500.000 civarında Özbek bulunmaktadır. Özbekistan'da yazı dilinde 1927 yılında Latin alfabesi kabul edilmiş, ancak 1938 yılında Latin alfabesi bırakılarak Kiril alfabesine geçilmiştir. 3 Ekim 1993 tarihinde Latin alfabesine tekrar dönülmesi hususunda karar alınmasına rağmen uygulamaya konmamıştır.

b. Yeni Uygur Türkçesi: Çin'in Doğu Türkistan, diğer adıyla Şin-ciang bölgesinde, 12 milyon civarında Uygur Türkünün konuştuğu bir lehçedir. Ayrıca Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da 350 bin civarında Uygur Türkü bulunmaktadır. Çin'deki Uygur Türkleri 1974-1978 yıllarında deneme süreci kapsamında uygulamaya konulan Latin alfabesi dışında, yazı dilinde daima Arap alfabesi kullanılmışlardır. Ancak bu alfabe Uygurların tarihte, mesela Türk dilinin Hakineye, Harezmi ve Çağatay devrelerinde kullandıkları Arap alfabesinden çok farklıdır. Bugün kullanılan Arap alfabesinde Yeni Uygur Türkçesinin ses özelliklerine göre harflerin şekli ve imla yeniden belirlenmiştir.

c. Sarı Uygur Türkçesi: Çin'in Gansu eyaletinde 15 bin civarında Sarı Uygur Türkü tarafından konuşulan bu lehçe, bazı ses özelliklerinden dolayı Türk dilinin kuzeydoğu lehçesi olarak da görülmektedir. Ancak Sarı Uygur Türkçesinin ses özellikleri bakımından Hakas Türkçesine benzer yanları bulursa da morfolojik yönden Yeni Uygur Türkçesinin ağız durumunda olduğunu unutmamak gerekir. Sarı Uygurların yazı dili yoktur.

ç. Salar Türkçesi: Çin'in Çinhai ve Gansu eyaletleri ile Doğu Türkistan özerk bölgesinde 30 bin civarında Salar Türkünün konuştuğu bir lehçedir. Salar Türklerinin de Sarı Uygurlar gibi yazı dili bulunmamaktadır.

4. Kıpçak Grubu

Tarihî Kıpçak Türkçesinin çağdaş lehçeleri şunlardır:

- a. **Karaim Türkçesi:** Litvanya, Polonya ve Kırım'da yaklaşık 7 civarında olan Musevi Karaim Türkünün konuştuğu bir lehçedir. Dinî eserlerde

İbrani alfabesini kullanan Karaimler, Latin ve Kiril alfabeleri ile de din dışı eserler yazmışlardır.

- b. Kırım Türkçesi:** Türkçenin en dağınık lehçelerinden biridir. Kırım'da bugün 200 bin civarında Kırım Türkü bulunmaktadır. Ancak Kırım Türklerinin çoğunluğu Türkiye'de yaşamaktadır. Romanya'da da Kırım Türkü vardır. Kırım'daki Türkler 1928 yılında Latin alfabesini kabul etmişler, 1938 yılında itibaren Kiril alfabesine geçmişlerdir. Romanya'daki Kırım Türkleri ise Latin kökenli Rumen alfabesini kullanmaktadırlar.
- c. Karaçay-Balkar Türkçesi:** 2002 nüfus sayımına göre 192 bin civarında olan Karaçaylar, Rusya Federasyonu'na bağlı Karaçay-Çerkez Muhtar Cumhuriyeti'nde, 108 bin civarında olan Balkarlar da Kabardin-Balkar Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. 1924 yılından itibaren Latin alfabesini kullanmağa başlayan Karaçay-Balkarlar, 1938 yılında Kiril alfabesine geçmişlerdir.
- d. Kumuk Türkçesi:** 2002 nüfus sayımına göre 432 bin civarında olan Kumukların büyük çoğunluğu Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Bunun dışında Çeçen-İnguş Muhtar Cumhuriyeti ile Kuzey Ossetion bölgesinde de Kumuk Türkü bulunmaktadır. 1928 yılında yazı dilinde Latin alfabesini kullanmağa başlayan Kumuklar, 1938'den itibaren Kiril alfabesine geçmişlerdir.
- e. Tatar Türkçesi:** Rusya Federasyonu'nda 2 milyonu Tataristan Muhtar Cumhuriyeti'nde olmak üzere, toplam 5.500.000 civarında Tatar Türkü bulunmaktadır. 1927 yılında yazı dilinde Latin alfabesini kabul eden Tatarlar, 1938 yılında Kiril alfabesine geçmişlerdir.
- f. Başkurt Türkçesi:** Rusya Federasyonu'na bağlı Başkurtistan Muhtar Cumhuriyeti'ndeki Başkurt Türklerinin 2002 nüfus sayımına göre

toplam nüfusları 1.674. 000'dir. 1927 yılında yazı dilinde Latin alfabesini kabul eden Başkırtlar, 1938 yılında Kiril alfabesine geçmişlerdir.

g. Kazak Türkçesi: Büyük çoğunluğu Kazakistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Kazak Türklerinin bu cumhuriyetteki toplam nüfusları 2002 nüfus sayımına göre 7.925.948'dir. 1927 yılında yazı dilinde Latin alfabesini kabul eden Kazaklar, 1940 yılında Kiril alfabesine geçmişlerdir.

h. Karakalpak Türkçesi: Özbekistan Cumhuriyeti'ne bağlı Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşayan Karakalpak Türklerinin toplam nüfusu 475.000 civarındadır. 1928 yılında yazı dilinde Latin alfabesini kabul eden Karakalpaklar, 1938 yılında Kiril alfabesine geçmişlerdir.

i. Nogay Türkçesi: Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Karçay-Çerkez, Çeçen-İnguş muhtar cumhuriyetlerinde yaşayan Nogay Türklerinin toplam nüfusları 90 bin civarındadır. 1928 yılında yazı dilinde Latin alfabesini kabul eden Nogaylar, 1938 yılında Kiril alfabesine geçmişlerdir.

j. Kırgız Türkçesi: Kırgız Türklerinin Kırgızistan Cumhuriyeti'nde toplam 2.500.000 civarında bir nüfusu bulunmaktadır. Ayrıca 1.500.000 civarında olan Kırgız Türkü de Kazakistan, Özbekistan, Afganistan ve Doğu Türkistan'da yaşamaktadır. 1928 yılında yazı dilinde Latin alfabesini kabul eden Kırgızlar, 1940 yılında Kiril alfabesine geçmişlerdir.

5. Güney Sibirya Grubu

Güney Sibirya Türkçesi etnik ve kültürel ilişkiler neticesinde dil özellikleri bakımından karışık bir yapı arz etmektedir. Mesela Altay Türkçesinin güney ağızları ses özellikleri açısından Kırgız Türkçesi ile benzerlik gösterirken, kuzey ağızları ise Hakas ve Şor Türkçelerine yakındır. Güney Sibirya

lehçeleri Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek ve Uygur lehçeleri ile Ugor, Samoyed, Ket ve Moğol etnik unsurlarına ait dil özelliklerinin tesiri altında teşekkül etmiştir. Günümüzde Güney Sibiry'a grubu arasında yer alan dört lehçe bulunmaktadır:

a. Altay Türkçesi: Rusya Federasyonu'na bağlı Dağlık Altay Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşayan Altay Türklerinin toplam nüfusları 67 bin civarındadır. Altay Türkleri yazı dilinde 1845 yılından itibaren, misyoner alfabesi de denen, Kiril alfabesi kullanmışlar, daha sonra ise, diğer Türkler gibi, 1928 yılında Latin alfabesine, 1938 yılında da tekrar Kiril alfabesine geçmişlerdir.

b. Hakas Türkçesi: Rusya Federasyonu'na bağlı Hakas Muhtar Cumhuriyeti'nde 60 bin civarında Hakas Türkü yaşamaktadır. Hakasların toplam nüfusunun 80 bin civarında olduğu sanılmaktadır. Hakas Türkçesine ait ilk yazılı örnekler 1893-1899 yılları arasında yürütülen misyonerlik faaliyetleri sırasında ortaya çıkmıştır. Bu metinlerde kullanılan Kiril alfabesi Hakas alfabesinin temelini oluşturmaktadır. 1929 yılında Latin alfabesini kabul eden Hakaslar, 1940 yılında tekrar Kiril alfabesine dönmüşlerdir.

c. Şor Türkçesi: Hakas Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşayan Şor Türklerinin toplam nüfusu 15 bin kadardır. Şorların da yazı dili misyonerlik faaliyetleri sırasında oluşmuştur. Kiril alfabesinden oluşturulan ilk Şor alfabesi 1885-1927 yılları arasında kullanılmıştır. 1930-1938 yıllarında Rusya'daki diğer Türkler gibi Latin alfabesini kullanan Şor Türkleri, 1938 yılında tekrar Kiril alfabesine dönmüşlerdir. Şor yazı dili yerini bugün yavaş yavaş Hakas Türkçesine bırakmaktadır.

d. Tuva Türkçesi: Rusya Federasyonu'na bağlı Tuva Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşayan Tuva Türklerinin 2002 sayımına göre toplam 244.000 civarında nüfusu bulunmaktadır. Ayrıca Moğolistan'da da

Tuva türk bulunmaktadır. Tuvaların 1931 yılına kadar yazı dilleri oluşturulmamıştır. İlk yazılı metinlerinde 1931'de kabul ettikleri Latin alfabesini kullanan Tuvalar, 1941 yılında Kiril alfabesine geçmişlerdir.

6. Kuzey Sibirya Grubu

Kuzey Grubu lehçeleri 14. yüzyıldan itibaren bugünkü yurtlarına göç ettikten sonra, Türk kültür dünyasından çok uzakta kaldıkları, başta Moğol, Tunguz ve Samoyedler olmak üzere, bazı kavimlerle de karıştıkları için Kuzey Sibirya grubunun lehçeleri diğer Türk lehçelerine göre çok daha fazla değişikliğe uğramıştır. Kuzey Sibirya grubunun en büyük lehçesi Yakutçadır. Rusya Federasyonu'na bağlı Yakut Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşayan Yakutların toplam nüfusları 444.000 kadardır. Yazı dilinde 1923 yılında Novgorodov tarafından geliştirilen Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.

KAYNAKLAR

- Akalın, Mehmet (1988), *Tarihi Türk Şiveleri*, ilaveli 2. baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet (1970), *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi yayınları.
- Devlet, Nadir (2004), "Çağdaş Türk Devletleri ve Toplulukları", *Türk Tarihi ve Kültürü*, editör Cemil Öztür, İstanbul: Pegem A yayınları.,177-204.
- Eckmann, János (1996), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, hazırlayan Osman, F. Sertkaya, Ankara: TDK yayınları.
- Ercilasun, Anmet (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ yayınları.
- Ergin, Muharrem (1962), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi yayınları.
- Ergin, Muharrem (2001), *Orhun Abideleri*, 27. baskı, İstanbul: Boğaziçi yayınları.
- von Gabain A. (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, çeviren Mehmet Akalın, Ankara: TDK yayınları.
- Golden, Peter B. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çeviren Osman Karatay, Ankara: Karam yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1997), *Harezmi Türkçesi Grameri*, Ankara: Edebiyat Fakültesi yayınları.

- Kafesoğlu, İbrahim (1976), "Asya Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 696-738.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1978), *Türk Dili*, 2. baskı, İstanbul: Dergâh yayınları.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK yayınları.
- Köprülü, Fuad (1942), "Âzerî", *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul: MEB yayınları, 118-151.
- Poppe, Nicholas (1994), *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*, çeviren Zeki Kaymaz, Kayseri.
- Sertkaya, Osman Fikri (1995), *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları.
- Sertkaya, Osman Fikri, Cengiz Alyılmaz ve Tsndiy Battulga (2001), *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*, Ankara: TİKa yayınları.
- Tekin, Şinasi (2001), *İştikakçının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, İstanbul: Simurg yayınları.
- Tekin, Şinasi (1976), "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 141-192.
- Tekin, Talat (1997), *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara: Türk dilleri araştırmaları yayını.
- Tekin, Talat (1997), "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 119-130.
- Tekin Talat ve Mehmet Ölmez (1995), *Türk Dilleri: Giriş*, İstanbul: Simurg yayınları.
- Temir, Ahmet (1976), "Ural-Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 115-118.
- Tezcan, Semih (2001), "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, 3. baskı, Ankara: TTK yayınları, 271-323.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1977), *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi yayınları.
- Tuna, Osman Nedim (1992), "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı: Dil, Kültür, San'at*, c. 2, 2. baskı, Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 7-58.
- Yüce, Nuri (1988), "Türk Dilinin Ural-Altay Dilleri Arasındaki Yeri", *İslam Ansiklopedisi*, c 12/2, İstanbul: MEB yayınları, 445-456.
- Yüce, Nuri (1988), "Türk Dili ve Lehçeleri", *İslam Ansiklopedisi*, c 12/2, İstanbul: MEB yayınları, 468-530.